

It turned out that Ukrainian camp was simultaneously attacked from several sides. Attention is drawn to the role and place of the Tatar army during the military operation. It became quite appropriate to cover a number of aspects related to the course of the battle. A detailed analysis of the sources and works of scientists allowed the author to reconsider the traditional version of the Campaign of Slobozia, which is common in Ukrainian and foreign historiography.

Key words: Yu. Khmelnytsky, E. Lubomirsky, S. Pototsky, Murat-Girey, V. Sheremetev, Ukrainian army, battle, Slobozia.

Отримано: 27.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.155-164

УДК 2–185.3:236.93]:7.04(477)«15/18»

Анастасія Григорак

ГРІШНИКИ І ЗЛОЧИНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ІКОНОГРАФІЇ «СТРАШНОГО СУДУ»

Григорак Анастасія. Грішники і злочинці в українській правосвідомості та іконографії «Страшного Суду». Стаття присвячена розгляду уявлень про «гріх» і «злочин» на прикладі співставлення сюжетів ікон Страшного Суду і правових джерел у площині трактування злочинів, а також покарань за них відповідно до есхатологічного та правового трактування. Встановлюється міра взаємних впливів на свідомість соціуму українських земель доби Пізнього Середньовіччя / Ранньомодерного часу законодавчих і сакральних реалій.

Доводиться, що зображення грішників і злочинців у пеклі – головна тематична лінія ікон Страшного Суду. При цьому на підставі аналізу і співставлення сюжетів різних Страшносудних ікон можна робити своєрідну реконструкцію ієрархії гріхів та грішників у світогляді тогочасного суспільства України.

Досліджено еволюцію поняття «гріх» у правовій та релігійній культурі, оскільки це поняття багато в чому обумовлювало специфіку ставлення людей до світу, їх системи цінностей і життєвих установ у досліджуваній історичній період.

Ключові слова: гріх, злочин, ікона, історія Церкви в Україні, Страшний Суд.

Григорак Анастасія. Грешники и преступники в украинском правосознании и иконографии «Страшного Суда». Статья посвящена изучению представлений про «грех» и «преступление» на примере сопоставления сюжетов икон Страшного Суда и правовых памятников в сфере трактовки преступлений, а также наказания за них соответственно эсхатологической и правовой трактовки. Выясняется мера взаимных влияний на сознание социума украинских земель периода Позднего Средневековья / Раннего современного времени законодательных и сакральных реалий.

Доказується, що зображення грешників і преступників в аду – головна тематична лінія ікон Страшного Суду. При цьому на основі аналізу і сопоставлення сюжетів різних Страшносудних ікон можна створити своєобразну реконструкцію ієрархії гріхів та грешників в мировоззренні тогочасного населення України.

Изучено еволюцию понятия «грех» в правовой и религиозной культуре, поскольку это понятие во многом обуславливало специфику отношения людей к миру, их систему ценностей и жизненных установок в изучаемый исторический период.

Ключевые слова: грех, преступление, икона, история Церкви в Украине, Страшный Суд.

Модерний період історії України і світу, загалом, знов посилює роль і значення релігійного чинника, оскільки він продовжує залишатися однією із фундаментальних підвалин цивілізаційного розвитку людства, пояснює причини цивілізаційних розламів, ментальних установок тощо. А у випадку України його роль є особливо значущою у зв'язку з пошуками власної ідентичності, прагненням зміцнити національні підвалини світогляду суспільства, прищепити відповідні установки і т.п., а також і внаслідок особливої релігійності, властивої для українців. Все це наочно засвідчується останніми «баталями» навколо справи надання Православній Церкві в Україні Томосу.

Оскільки в Україні традиційно найбільш впливовою й поширеною є Православна Церква, то її історія і є предметом даного дослідження. В цій публікації досліджується такий аспект цієї вкрай актуальної й широкої теми як зображення сюжету «Страшного Суду» на українських іконах XV–XVIII ст., оскільки він проливає світло на аксіологічні установки тогочасного українського суспільства, точніше – православної його частини, що становила абсолютну більшість населення України. А це дозволяє поглибити й загальний дискурс історії України цієї епохи, що сама по собі була вкрай важливою у вітчизняній історії. Також зазначу, що оскільки зображення сюжету «Страшного Суду» на українських іконах XV–XVIII ст. досліджується не з позицій теологічних, а саме у рамках історії України як самостійної науки, то ми вживаємо це поняття у першу чергу як спеціальний термін, а тому беремо його у лапки.

Також наше дослідження не є мистецтвознавчим, то для наукового аналізу беруться окремі з ікон XV–XVIII ст., що є найбільш характерними і тому дозволяють «проявити» досліджуваний сюжет у розрізі різних регіонів та часових інтервалів у рамках досліджуваного періоду. Водночас тема досліджується у зв'язку з паралелями сюжетів «грішник» – «злочинець» в іконографії та правовій традиції, що дозволяє проявити також і міру впливів між цими сферами і що додатково посилює актуальність цього дослідження.

Іконографія «Страшного Суду» – одна з найцікавіших сторінок історії церковного мистецтва, не тільки і не стільки за складністю сюжету, але й за глибоким впливом на душі віруючих. Тобто цей сюжет можна віднести до розряду пропагандистського, що мав дуже широкий спектр «застосування», оскільки однаковою мірою сприймався як писемною, так і неписемною частинами суспільства. При цьому ікони «Страшного Суду» часто виконували богословсько-дидактичну функцію: ці сюжети фактично виробляли у тогочасного адепта Православної Церкви усвідомлення необхідності бути постійно готовим до відповіді перед Богом за свої вчинки, а отже – і жити та діяти відповідно до цього «дамоклова меча». Відповідно, цей сюжет важливий з огляду на диктування ним певного способу життя.

Особливе місце у композиції «Страшносудного» іконопису займає зображення грішників у пеклі. По-перше, цей сюжет дозволяв найбільш ефективно (та ефектно) вплинути на віруючих, так би мовити наочним показом можливих варіантів відповідальності за свої вчинки у потойбічному житті. По-друге, саме цей сюжет відкривав особливу свободу дій для іконописця, адже ж для зображення цього сюжету не було чіткого канону в іконописі, на

відміну від зображення праведників і святих. Недарма саме на цьому сюжеті акцентував увагу у своєму творі «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і М. Гоголь.

Поняття «гріха» входить в число тих ключових ідей, зокрема й української культури, що здавна визначають вектор її духовної еволюції. Сформувавшись у річищі релігійно-християнського, православного світогляду, воно багато в чому обумовлює специфіку ставлення людей до світу, їх систему цінностей і життєвих установок, адже ж передбачає конкретне покарання за вчинення дій, що можуть трактуватися як «гріх»; а, відповідно, змушує до такого способу життя, який дозволяв уникати такого покарання шляхом уникнення відповідних «гріховних» вчинків.

Безперечно, на перший план у змісті поняття «гріх» у його іконописній візії виходить релігійний компонент. Однак при цьому слід зазначити, що на рівні буденного вживання соціуму, безпосередній релігійний зміст цього поняття найчастіше поступався місцем зовсім іншим семантичним компонентам, що відображали вже не так теологічний його вимір, як особливості побуту та звичаї народу (до якого належав іконописець), а також його правосвідомість і цінності. Це особливо помітно у зв'язку із тим, що в сюжетах «Страшного Суду» на українських іконах досліджуваного періоду важкість гріха завжди залежала від того, ким, де, коли і яким чином було скоєно гріх¹.

У цьому зв'язку сюжет «Страшного Суду» на іконах набував двоякого виміру. З однієї сторони він був покликаний донести до мирян церковне тлумачення «гріха» і відповідальності за нього. Однак безперечно, що іконописець вкладав у цей сюжет і властиве для нього (а відповідно й сучасного йому суспільства) розуміння цих понять, що часом різнилось від пропонованого духовенством канону. Хоча саме привнесення «народних» елементів робило ці ікони особливо зрозумілими для мас.

Попри певний дуалізм підходу до їх змістового наповнення в кінцевому підсумку ікони з сюжетом «Страшного Суду» мали досягнути єдиної мети: спонукати грішника до покаяння, навернути людину до каяття в надії на милосердя Боже і прощення гріхів – саме таке завдання ставили перед собою автори ікон «Страшного Суду». Тож до певної міри відмінні вихідні установки узгоджувались (взаємодоповнювались / співіснували) у рамках однієї ікони. Щоправда, траплялися випадки, коли неканонічний вимір суттєво переважав канонічний. Тому в таких випадках духовенство втручалось у такі «відхилення», оскільки розміщення ікон та їх трактування в кінцевому підсумку і на рівні офіціозу належали до прерогативи саме духовенства. Як приклад можна згадати про випадки, коли митрополит видавав спеціальні накази позатирати зображення на іконах «Страшного Суду», які він вважав неканонічними і «асимілювати» всіх грішників для того, аби пом'якшити загострення соціальних проблем на іконі задля уникнення перенесення цієї конфронтації у душі вірних². Самі такі прояви були симптоматичними, оскільки засвідчували поступову десаκραлізацію суспільства, зміцнення власних уявлень щодо тлумачення понять «добра» і «зла» тощо, але також і посилення соціальних конфліктів у суспільстві.

Враховуючи жорсткий канон для зображення святих, праведників і т.п. (на чому вище наголошено), що не допускав відступів, найбільший інтерес становлять саме зображення грішників, які й дозволяли втілитись свободі творчості та народним установам. І дійсно, в образах грішників на «Страшносудних» іконах зазвичай виявлялися персонажі, що були найбільш ненависними для головного масиву українського соціуму: багатії, лихварі, п'яниці, дітовбивці, блудники, чародії, злодії, табачники, «ті, хто перейшли в іншу віру». Відповідно, на підставі характеру та частоти їх зображення на іконах можна вибудувувати ієрархію ступеню «гріха» (у так би мовити «народному трактуванні»), а також і міри його поширеності у тогочасному суспільстві України.

Ці наші твердження поділяються новітніми дослідниками. Так, Л. Березна наголошує на впливі «низової, народної культури» на іконографію. І цю думку досить добре підтверджують образи грішників, зображених у нижньому ярусі ікон із сюжетом «Страшного Суду»³.

У цьому зв'язку (аби з'ясувати чи дійсно ми правильно дешифруємо внутрішнє прочитання «Страшносудного» сюжету, зокрема градацію грішників) доцільно звернутися до тлумачення поняття «гріх» у тогочасній літературі. Уявлення віруючих про «гріх» можна прослідкувати на основі проповідей і трактатів релігійних діячів того часу, що одразу ж обмежує нас власне їх тлумаченням зі сторони православного духовенства, хоча і не виключає введення до цих праць також і елементів «народного» сприйняття. Так, Іоаникій Галатовський наголошував, що пани, королі, князі повинні допомагати убогим; рицарі, гетьмани, полковники – нікому кривди не чинити і не займати чужих маєтків; судді – мають справедливо судити всіх, незалежно від стану і роду; представники духовенства – мають дбати, щоб ніяка душа не загубилась через їхню недбалість⁴. Безперечно, що ці установки відповідали і народним уявленням про «добро» і «зло», «гріх» тощо. Водночас цей перелік настанов наштовкує на різноманітність категорій грішників на іконах, які теж не становили однорідну масу, а виділялися в окремі категорії: немилостивий пан; несправедливий суддя; священник, який не виконував чесно свій обов'язок перед Богом і людьми.

Питання про пануючі в українському суспільстві доби Пізнього Середньовіччя та Ранньомодерного часу уявлення про різні «гріхи» і покарання за них, що постають в іконографії при зображенні «Страшного Суду», можна розглядати також і крізь призму розвитку судової системи тих часів і це є необхідним задля унаочнення взаємозв'язку між релігією і правом у тогочасному суспільстві. В цьому зв'язку варто звернутися до трактування справи найбільш авторитетним вітчизняним дослідником середньовічної та Ранньомодерної історії України Наталії Яковенко. Вона, зокрема, зазначає, що «Страшний Суд» знайшов відображення у драмі XVII ст. «Розмова во кратці о душі грішній», в якій ця подія замальовується як засідання міського суду за участю апостолів-лавників, адвоката і т.д.⁵. Таким чином, правничою термінологією пронизувалася майже вся писемна література того часу: від побутових гумористичних мініатюр до творів візіонерського жанру. І авторитет правни-

чого тексту урівнювався із сакральним⁶. А це засвідчує високий рівень правової культури тогочасного населення України, так само як і взаємний вплив між правом та релігійними догматами. Аналізуючи правосвідомість українського соціуму XV–XVII ст. Н. Яковенко, Н. Старченко та ін. наголошують на тому, що це питання слід розглядати крізь призму прихованої реальності, що відповідала певному історичному періоду і обставинам⁷.

Усе це засвідчується і джерельною базою. Так, документи земських і гродських судів, що своїм змістом чи не найкраще віддзеркалюють систему судочинства, адміністрації та інтереси держави, водночас відобразили також і життя нижчих верств населення тогочасного суспільства – селянства і міщан-ремісників⁸, а отже «проявили» і властиві для них ціннісні установки. Дійсно, акти земських і гродських судів та фасцикул засвідчують чимало матеріалів про побут, матеріальну та духовну культуру народу⁹. Є в цих джерелах також записи, що ілюструють засилля на українських землях католицизму і унії. Книги-реєстри злочинців (*Regesta furum*) містять прізвиська людей, запідозрених, замішаних і викритих у різних карних справах. Ведення цього типу книг судами характерне для XVI ст.¹⁰.

Таким чином, законодавчі і сакральні пам'ятки дозволять пов'язати «земне» і «небесне» (тобто реалії тогочасного життя та їх трактування духовенством), так само, як це і відбувалося на самих «Страшносудних» зразках української іконографії, оскільки майстри, що їх виконували, діяли як під впливом замовників (тобто духовенства), так і власних установок (що були властиві для основної маси тогочасного соціуму).

Повертаючись до тематики зображення грішників та злочинців власне на іконах зазначимо, що тут можна спостерігати численне різноманіття сцен з грішниками у пеклі. Останніх можна умовно поділити на такі категорії, відповідно до вчиненого ними гріха:

- особливо тяжкі гріхи (крадій, вбивця, дітовбивця);
- моральний гріх (зрадник, блудник, п'яниця і т. д.);
- професійний гріх (швець, коваль, шинкарка, чаклунка і навіть священик);
- релігійний і національний (католики, уніати, турки, євреї, німці тощо).

Відповідно, спостерігаємо картину ототожнення понять «гріх» і «злочин». Це засвідчується і судовою практикою, адже ж у ній спостерігаємо аналогічну градацію злочинців. Також бачимо, що у свідомості тогочасного суспільства категорії «грішник» і «зłodій» тісно перепліталися і те, що у наш час можна назвати гріхом, у Середні віки могло вважатися важким злочином. І все це наочно ілюструє сюжет «Страшного Суду» в українській іконографії досліджуваного періоду.

Теж саме бачимо і в тогочасному праві. Навіть більше, правова система проводила майже ідентичну градацію злочинів і злочинців, що підтверджує тезу про тісний взаємозв'язок релігії і права у Середні віки. Однак принциповою відмінністю правової культури була становість суду та становий принцип самого права, що засвідчується численними пам'ятками права, зокрема і Статутами Великого Князівства Литовського¹¹. Звичайно, що духовенство на-

магалося запровадити подібні стандарти і серед мирян через релігійні норми і трактування. Але оскільки подібні постулати входили у невідповідність з основоположними принципами християнства та уявленнями про справедливість у середовищі самих народних мас, то робити це було доволі важко і народна свідомість на загал відмовлялася їх сприймати, оскільки відмовляла їм у справедливості.

Також по мірі польсько-литовської інтеграції зростає відмінність у правовому становищі представників Православної та Римо-католицької Церков. І ущемлення православних у правах знайшло відображення у православній іконографічній традиції у появі серед грішників у пеклі (при зображенні «Страшного Суду») також і римо-католиків, що можна розглядати як своєрідну «помсту» за дискримінацію зі сторони адептів православ'я.

Ще однією новою категорією «грішників» при зображенні «Страшного Суду» на іконах стає образ єврея та татарина, що були виділені в окремі групи за правовим становищем також і законодавчими документами вже наприкінці XIV ст.¹². Щодо євреїв, то вони масово з'явилися у Литві в середині XIV ст., а в українських землях ще раніше. Їхнє становище тут було своєрідним. Вони жили на правах чужинців, але знаходилися під опікою короля. Вони стали найважливішим фактором у фінансових справах, позичали через свої організації гроші, орендували корчми і мита. Великі князі своїми привілеями ставили їх вище від місцевого населення, оскільки вони опинилися під особливим захистом держави¹³. Водночас народна традиція не сприймала їх як «позитивних персонажів», що було наслідком у першу чергу релігійної відмінності і так само релігійної упередженості, що була визначальною рисою у соціальних відносинах того часу. Отже, у цьому випадку релігійні норми переважали правові.

Так само середньовічне право (і не лише в Україні) виділяло в окрему категорію всіх «чужинців» загалом. Так, чужинці мусили ходити у відповідному вбранні та жити в окремих частинах населених пунктів, щоб їх можна було упізнати, адже вони всі становили окрему категорію у судовій системі¹⁴. Не дивно, що таке упереджене ставлення до останніх знайшло відображення і в іконографії, але було проявом не так релігійних установок, як властивого для середньовічного суспільства страху перед всім новим і невідомим, до чого відносились і всі іноземці, тим більше, що вони справді відрізнялись від місцевого населення мовою, одягом, традиціями тощо.

Водночас вплив релігії на право знайшов відображення і в самій юридичній термінології. Так, на зміну «сорому» й «обіди» «Руської Правди» в законодавстві утверджується поняття «лихе діло» (з синонімом «воровство»), а в русько-литовському – його семантичний аналог «злодѣйство». Юридичним синонімом до «злодѣя» – виконавця «злої дії», «злого учинку», стає «своевольник», тобто людина, що наважилася на вчинок, противний Божій волі, бо керувалася «своею злою волею»¹⁵. Отже, злочин сприймався перш за все, у теологічній візії – як порушення Божого порядку, а отже і стан законності сприймався як дотримання Божої волі. Відповідно, поняття «злочин» і «гріх» є своєрідними синонімами.

Вплив релігії на правову культуру виявився і в гласності самого судового процесу, оскільки це розглядалось як один із засобів забезпечити людину від прояву гордині, що вважалася одним із християнських гріхів¹⁶. На іконах із зображеннями сцен «Страшного Суду» цей принцип проявився у самому поданні на загальний огляд образів грішників аби поширювати інформацію про усталені образи відступників від Божої волі серед широких народних мас.

Зрештою, саму практику зображення сцен «Страшного Суду» на іконах можна розглядати як продовження правової традиції у сенсі показу, що злочинець / грішник все одно понесе кару за свої провини, навіть якщо не у цьому світі, то точно у потойбічному, але тоді це покарання буде мати вічний характер. У цьому проявились і народні установки про неодмінність перемоги справедливості, що було особливо важливим у випадках, коли покарання за гріх часто було майже нездійсненим за земного життя. У цьому відношенні цікавими є дослідження т.зв. покрайних записів. Так, зокрема, вважає Віра Фрис¹⁷. Покарання за гріхи може бути як після смерті, так і при житті. Якщо розглядати покарання після смерті, то це посмертний, «Страшний Суд». Якщо при житті, то це покарання у судовому порядку, або, наприклад, прокльони, яких серйозно боявся тогочасний соціум, про що свідчать покрайні записи у книгах¹⁸. Досліджуючи це питання у контексті записів-заборон на переміщення книг за межі церкви XVI–XVII ст., адже такі книги купувалися за відпущення гріхів, або по іншій поважній причині. Ці записи містили в собі прокльони і сподівання поквитатися з кривдником на «Страшному Суді», у разі порушення заборони. До того ж були навіть вказані покарання: «мука вічна», «вогонь невгасачий». Окрім того, людина, яка б хотіла «віддалити» книгу асоціюється не лише з «грішником», але й з «законопреступником». Причому переписувач покладається спочатку на цивільний, а вже потім на «Страшний Суд»¹⁹. Отже, наочним є взаємодоповнення правової культури релігійною.

Досліджуючи відьом та інших представників «нечистої сили» Катерина Диса застосовує як джерело судові справи про чари. Ґрунтовний аналіз цих документів дає можливість з'ясувати причини появи чародійок, відьом, мельників, ковалів та ін. на тлі сюжету «Страшного Суду» на іконах.

На «Страшносудних» іконах з XVI ст. з'являються категорії грішників-представників різних ремісничих професій. Це є свідченням розвитку почуття індивідуалізму, а також приходу на зміну становому класового суспільства. Наприклад, у судових справах про чари можна віднайти інформацію про ткача, шинкарку, млинаря, відьму і дітовбивцю. Із цих судових справ помітно, що один ткач був засуджений, оскільки користувався магічними послугами, щоб привабити клієнтів²⁰. Інший ткач займався магічним лікуванням, алевилікувати не зміг. Бідна шинкарка була притягнута до відповідальності, оскільки хотіла розвинути свою справу за допомогою магії²¹. Млинар вдався до чарів, щоб позбутися свого суперника, а тому також очікував на покарання²². У 1634 р. *iudicium criminale* виніс смертний вирок шевцю Івану Коробу та підмайстру шевського ремесла Прокопу Живковичу за те, що вони «переховували свавільників та волоцюг і тому рознесли заразу в різних місцях міста і в Краківському передмісті з величезною шкодою для міста і грома-

дян²³. Слід також розглядати у взаємозв'язку такі гріхи як відьомство і дітовбивство, де відьма сприяла позбавленню від дитини²⁴. Є й іншого роду цікава згадка про відкриття мельником шинку, при чому ця згадка у позитивному ключі, оскільки громада схвалювала цей вчинок²⁵. Виходячи з вище написаного, можна зробити припущення, що людина завжди пов'язувалася з певними асоціаціями, і професійна ознака була однією з таких асоціацій. Але чи носили ці асоціації позитивний чи негативний характер – вирішували вчинки і ставлення до них соціуму.

Часом людину, що вчинила злочин («гріх»), відносили до відповідного виду суду не за професійною, релігійною чи конфесійною приналежністю, а саме за специфікою «гріха». За давньоруською традицією, перелюб «вшетеченство» підлягав не світському, а церковному судові, що знайшло своє продовження і в пізнішому законодавстві, хоча перелюбника та перелюбницю перед церковною покутою додатково піддавали «торговій казні», тобто публічній тілесній екзекуції. Натомість за «Саксонським Зерцалом» такі випадки розглядав світський суд, за вироком якого винним стинали голови. Русько-литовське право теж передбачало світське покарання, і теж через відрубання голови (розд. XIV, арт. 30)²⁶. Отже, маємо прояв тенденції до розширення компетенції світського судочинства за рахунок церковного, як у рамках західноєвропейської правової традиції, так і української.

Отже, роблячи загальні висновки, слід наголосити на тому, що через сюжет «Страшного Суду» іконописці відображали пануючі в суспільстві погляди на «добро» і «зло», а також оцінку представників різних станів, професій, тощо. А це дозволяє побачити аксіологічну систему координат тогочасної людини, а отже – і краще пояснити мотиваційні чинники їхніх дій та міжстанові відносини. Тому при співставленні сюжету «Страшного Суду» та правової традиції бачимо прямі паралелі, що підкріплюється і своєрідними рівнянням в тлумаченні понять «гріх» і «злочин» у тогочасному суспільстві і праві. А отже підтверджується взаємозв'язок релігії і права у добу Середньовіччя та Ранньомодерного часу.

Також можна стверджувати, що розвиток судової системи, так само як і зміни у соціально-економічній та політичній ситуації у суспільстві впливали на еволюцію української іконографії «Страшного Суду», що виявилось у поповненні переліку «грішників» новими образами (представниками низки етносів, конфесій, професій тощо).

Окрім того, сюжет «Страшного Суду» на іконах часто давав можливість майстру, що його виконував, втілити і свої (а по суті народні) погляди на «добро» і «зло». Це засвідчується, зокрема, тим, що на іконах саме за бідним приходять янголи, а багач помирає у муках. Іншими словами, цей образ давав надію хворим і бідним, яким довелося терпіти біль і страждання. Однак це страждання тимчасове і розглядалося як запорука спасіння душі після смерті²⁷. Звичайно, що духовенство намагалося контролювати цю свободу творчості і у випадках суттєвих відходжень від релігійного канону вимагало їх переробки. Однак народний елемент все одно проступав. І це дозволяє через вивчення сюжету «Страшного суду» на українських іконах здійснювати реконструкцію народних уявлень.

Таким чином, з кожним новим періодом перелік «гріхів» зростав, а покарання урізноманітнювалися. Такі зміни є наочним свідченням наростаючої в українському суспільстві Ранньомодерного часу тенденції до індивідуалізації світогляду, усвідомлення кожної людини як самодостатньої, а також до зміни станового суспільства (властивого для доби Середньовіччя) на класове, що у свою чергу є свідченням присутності в розвитку українського соціуму цього часу тих самих тенденцій, що характеризували західноєвропейський соціум. А отже, можна вести мову про контекстуальність розвитку українського соціуму загальноєвропейським тенденціям у площині соціальної історії.

Примітки:

¹ Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. 2003. Вип. 3. С. 247.

² Павло Жолтовський. Художнє життя на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1973. С. 51.

³ Бережная Л. А. «Одесную» и «ошуюю». Русские и русинские православные иконы «Страшного суда» на рубеже эпох // Человек между царством и империей. Сб. мат-лов междунар. конф. / год ред. М.С. Киселевой. Москва, 2003. С. 468.

⁴ Довга Л. Уявлення про гріх... С. 248.

⁵ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. С. 82–83.

⁶ Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: культурно-історичне підґрунтя // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2011. № 7. С. 90.

⁷ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // Месіаеуаіа Осаіпсіса: ментальність та історія ідей. Київ, 1998. Т. 5. С. 68–81.

⁸ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. Київ: [б.в.], 1998. С. 39.

⁹ Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / Олег Купчинський; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. Київ: [б.в.], 1998. С. 78.

¹⁰ Там само. С. 24.

¹¹ Див.: Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 3. Мьнск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. 690 с.

¹² Чубатий М. Огляд історії українського права. Мюнхен-Київ, 1994. №2-4(4-6). С. 132.

¹³ Там само. С. 133.

¹⁴ Там само. С. 55.

¹⁵ Яковенко Н. Паралельний світ // Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий». URL: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ііо_kіu_N.Yakovenko-Paralelnui_svit/ 90.html

¹⁶ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної... С. 68–81.

¹⁷ Фрис Віра. Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записках давніх українських кириличних книг // Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко. Київ: Laurus, 2012. С. 151.

¹⁸ Там само. С. 152.

¹⁹ Там само. С. 158.

²⁰ Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. Київ: Критика, 2008. С. 161.

²¹ Там само. С. 163.

²² Там само. С. 164.

²³ Білостоцький С. Підсудність кримінальних справ у Львові у XVI–XVIII ст. // Історико-правовий часопис. 2016. № 1. С. 16–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_1_5

²⁴ Діса К. Історія з відьмами... С. 237.

²⁵ Lietuvos Metrika& Knyga Nr. 49 (1566–1672). Vilnius, 2014. С. 1567–1568.

²⁶ Яковенко Наталя. Паралельний світ... URL: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/iio_kiu_N.Yakovenko-Paralelnui_svit/90.html

²⁷ Nadja Bartol / Last Judgement in the Hospital Church of the Holy Spirit in Slovenj Gradec as a Medium of Coalescence of the Real and the Metaphysical. URL: http://npu.edu.ua/e-book/book/html/D/iio_kiu_N.Yakovenko-Paralelnui_svit/90.html; https://www.researchgate.net/publication/276314966_Last_Judgement_in_the_Hospital_Church_of_the_Holy_Spirit_in_Slovenj_Gradec_as_a_Medium_of_Coalescence_of_the_Real_and_the_Metaphysical

Grygorak Anastasiia. Sinners and criminals in Ukrainian justice and iconography of the “Last Judgment”. The article is devoted to the consideration of the notions of «sin» and «crime» on the example of comparing the plots of icons of the Last Judgment and legal sources in the plane of treatment of crimes, as well as punishments for them in accordance with the eschatological and legal interpretation. Degree. And it is established the aim of mutual influence on the consciousness of the Ukrainian lands of the Late Middle Ages / early modern times of legislative and sacred realities.

It is proved that the images of sinners and criminals in hell are the main thematic line of icons of the Last Judgment. At the same time, on the basis of analysis and comparison of the stories of various Last Judgment icons, one can make a kind of reconstruction of the hierarchy of sins and sinners in the outlook of the contemporary society of Ukraine.

The evolution of the concept of «sin» in the legal and religious culture is explored, since this concept in many respects predetermined the specificity of the attitude of people towards the world, their system of values and living institutions in the investigated historical period.

Key words: sin, crime, icon, the history of the Church in Ukraine, the Last Judgment.

Отримано 03.01.2019